

«Αξιοποιώντας παιδαγωγικά τις επισκέψεις σε μουσεία. Η περίπτωση της έκθεσης emotions»

Γιακουμάτου Τερέζα

Φιλολόγος, Υπεύθυνη πολιτιστικών θεμάτων ΔΔΕ Δ' Αθήνας
tgiakoum@sch.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην Ελλάδα αντιμετωπίζουμε το εξής παράδοξο: από τη μια μεριά, η χώρα να έχει πλούσιο πολιτιστικό κεφάλαιο και πληθώρα μουσείων και από την άλλη, η εμπειρική έρευνα σχετικά με τις επισκέψεις παιδιών σε μουσεία να είναι περιορισμένη, παρότι τα παιδιά και, ειδικότερα οι σχολικές ομάδες, συχνά επισκέπτονται χώρους πολιτισμού. Παρουσιάζεται η έρευνα που έγινε σε καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μετά την ολοκλήρωση σειράς διδακτικών επισκέψεων στην έκθεση του Ωνάσειου Πολιτιστικού Κέντρου «emotions, ένας κόσμος συναισθημάτων», η οποία φιλοξενήθηκε στο Μουσείο Ακρόπολης. Η ερευνητική προσέγγιση του θέματός μας έγινε με ποσοτική και ποιοτική έρευνα. Στο πλαίσιο της ποσοτικής έρευνας, η συλλογή δεδομένων και πληροφοριών έγινε με ερωτηματολόγιο, ενώ στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας με συνεντεύξεις. Παρουσιάζεται ακόμη συνοπτικά το σκεπτικό της ανάπτυξης του υποστηρικτικού φακέλου, ο οποίος διατέθηκε ελεύθερα στο διαδίκτυο και συμπληρώθηκε με σχέδια εργασίας που ανέπτυξαν οι εκπαιδευτικοί. Τέλος προτείνονται μέθοδοι βελτίωσης της συνεργασίας σχολείων – μουσείων.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: διδακτική επίσκεψη, μουσείο, εκπαίδευση, εκπαιδευτικό πρόγραμμα συναισθήματα, έκθεση, Ωνάσειο Πολιτιστικό κέντρο, Μουσείο Ακρόπολης, σχέδιο εργασίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έκθεση του Ωνάσειου Πολιτιστικού Κέντρου Νέας Υόρκης με τίτλο «Emotions, ένας κόσμος συναισθημάτων», που συγκίνησε και γοήτευσε κοινό και κριτικούς αποσπώντας το βραβείο κοινού στα Global Fine Art Awards (GFAA), υποστήριξε με τον καλύτερο τρόπο την εξωστρέφεια του ελληνικού πολιτισμού. Η συγκεκριμένη έκθεση κινήθηκε προς την κατεύθυνση της ιστορικής έρευνας: δεν επιχείρησε να παρουσιάσει έτοιμα διδάγματα για τη σύγχρονη κοινωνία, αλλά περισσότερο λειτούργησε ως όχημα που μεταφέρει τον επισκέπτη στο παρελθόν, για να του αποκαλύψει τις κυρίαρχες ιδέες κάθε εποχής. Τα εκθέματα προσέφεραν την ευκαιρία στους επισκέπτες να συλλογιστούν ξανά τον ρόλο των συναισθημάτων στην προσωπική, κοινωνική και πολιτική ζωή, ενώ παράλληλα συνέβαλαν στην προώθηση του σχετικά νέου τομέα της ιστορίας των συναισθημάτων.

Η έκθεση emotions φιλοξενήθηκε για σύντομο χρονικό διάστημα στο Μουσείο της Ακρόπολης από τον Ιούλιο έως τον Νοέμβριο του 2017 και σε αυτό το διάστημα προσφέρθηκαν μόνο εκπαιδευτικά προγράμματα για οικογένειες. Με το δεδομένο

ότι η έκθεση παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον για να την επισκεφθούν μαθητικές ομάδες αναπτύχθηκε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα με υποστηρικτικό φάκελο, ο οποίος περιλάμβανε οδηγίες προς τους διδάσκοντες και ενδεικτικά φύλλα εργασίας για το Γυμνάσιο και το Λύκειο. Διοργανώθηκαν επίσης δύο ενημερωτικές συναντήσεις, τις οποίες παρακολούθησαν κυρίως φιλόλογοι. Οι συναντήσεις λειτούργησαν ως έναυσμα για να αναπτυχθούν συμπληρωματικά φύλλα εργασίας από διδάσκοντες, τα οποία εμπλούτισαν το φάκελο. Το υλικό συγκεντρώθηκε στην ιστοσελίδα των Πολιτιστικών Θεμάτων της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και διατέθηκε ελεύθερα σε κάθε ενδιαφερόμενο.

Η ΕΚΘΕΣΗ EMOTIONS

Για την έκθεση συγκεντρώθηκαν 129 αριστουργήματα από τα πιο σημαντικά μουσεία του κόσμου, όπως το Μουσείο της Ακρόπολης, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το Λούβρο, το Βρετανικό Μουσείο και τα Μουσεία του Βατικανού. Ωστόσο, δεν πρόκειται για μια απλή παράθεση ετερόκλητων αριστουργημάτων, αλλά για μια διεπιστημονική, και αμιγώς μοντέρνα ματιά που διερευνά την διαλεκτική ανάμεσα στα συναισθήματα και την αποτύπωσή τους στην αρχαία Ελλάδα. Μέσα από την περιδιάβαση στην έκθεση ξεδιπλώνεται ο ρόλος τους στην διαμόρφωση της ελληνικής κουλτούρας, στη λήψη αποφάσεων, στη διαμόρφωση της ιδιωτικής και της δημόσια σφαίρας, στην κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά. Η έκθεση συνδέεται με το ερευνητικό πρόγραμμα «Τα συναισθήματα ως κοινωνικό και πολιτισμικό μόρφωμα: το αρχαίο ελληνικό παράδειγμα» (Haniotis, 2012), το οποίο αφορά στην κοινωνική και πολιτιστική κατασκευή του συναισθήματος και είναι επισκέψιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://emotions.classics.ox.ac.uk>.

Ο σχεδιασμός των επιμελητών ως προς την παρουσίαση των εκθεμάτων αποκωδικοποιεί τον πλούτο των συναισθημάτων και την αλληλεπίδραση τους με την εκάστοτε εποχή στην οποία έχουν αποτυπωθεί. Επιπλέον, τα συναισθήματα ακολουθούν μια ταξινόμηση ως προς το πεδίο της εκδήλωσής τους: από την καθημερινότητα στον οίκο και τον δημόσιο βίο στην αγορά μέχρι την κλιμάκωσή τους υπό περισσότερο ακραίες συνθήκες, όπως στο πεδίο της μάχης ή στην ολοκληρωτική αιχμαλωσία από παράφορη έξαρση πάθους.

Οι κύριες εκθεσιακές ενότητες της έκθεσης ήταν:

1. «Η τέχνη των συναισθημάτων – τα συναισθήματα στην τέχνη»
2. «Οι χώροι των συναισθημάτων», με υποενότητες «Ο ιδιωτικός χώρος», «Ο δημόσιος χώρος», «Οι ιεροί χώροι», «Το νεκροταφείο» και «Το πεδίο της μάχης»
3. «Τα αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα»
4. «Τα ανεξέλεγκτα συναισθήματα» και τέλος
5. «Μήδεια».

Επιμελητές της έκθεσης ήταν οι: Άγγελος Χανιώτης, καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας και Κλασικών Σπουδών του Ινστιτούτου Ανώτατων Σπουδών (Πρίνστον), ο Νικόλαος Καλτσάς, επίτιμος διευθυντής στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, και ο Ιωάννης Μυλωνόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κολομβία.

ΣΤΟΧΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Ο γενικός σκοπός των σχεδίων εργασίας είναι να καλλιεργήσουν οι μαθητές/τριες την ενσυναίσθηση και κατ' επέκταση τη συναισθηματική τους νοημοσύνη μέσω της εφαρμογής της μεθόδου project και με αφετηρία/αφορμή την αναγνώριση των συναισθημάτων όπως αυτά αποτυπώνονται σε διάφορα έργα /μορφές τέχνης.

Οι επιμέρους στόχοι που τέθηκαν ήταν οι εξής:

1. Να αναγνωρίσουν και να αξιολογήσουν τα συναισθήματα που αποτυπώνονται στα έργα τέχνης της έκθεσης emotions του Μουσείου της Ακρόπολης.

2. Να συσχετίσουν τα συναισθήματα αυτά με τις περιστάσεις /γεγονότα που τα προκαλούν.

3. Να ενεργοποιήσουν τις βιωματικές ανταποκρίσεις τους και να απολαύσουν την ατμόσφαιρα που δημιουργεί η δια ζώσης επαφή με τα εν λόγω έργα τέχνης αποτυπώνοντας και αιτιολογώντας τα δικά τους συναισθήματα και τις συναισθηματικές διακυμάνσεις σχεδιαγραμματικά.

4. Να ανοίξουν διάλογο με τα έργα τέχνης αξιοποιώντας τεχνικές δραματοποίησης και δημιουργικής γραφής όπως είναι το παιχνίδι ρόλων, η διενέργεια αγώνα λόγου, η ανακριτική καρτέλα, η παγωμένη εικόνα, ο διάδρομος της συνείδησης και η σύνθεση φανταστικών διαλόγων, επιστολών και φωτοκόμικ καθώς και να μεταθέσουν τους εαυτούς τους στην θέση των προσώπων των εκθεμάτων και να ταυτιστούν ή να αποστασιοποιηθούν από τις καταστάσεις που αυτά βιώνουν, επιχειρηματολογώντας κάθε φορά για τις επιλογές τους.

5. Να συνειδητοποιήσουν την πολλαπλότητα των συναισθημάτων που μπορεί να εκπέμπει ένα έργο τέχνης και να εκτιμήσουν-αιτιολογήσουν ποια ερμηνευτική εκδοχή ταιριάζει καλύτερα με τα στοιχεία του έργου, αλλά και να διατυπώσουν τις δικές τους ερμηνείες.

6. Να ασκηθούν σε συνεργατικές δραστηριότητες ανταλλαγής επιχειρημάτων, ομαδικού σχολιασμού και αξιολόγησης επιχειρημάτων. (Για το Λύκειο)

7. Να αναγνωρίσουν ανάλογα συναισθήματα και σε άλλες μορφές τέχνης όπως τη μουσική, τον κινηματογράφο, τη λογοτεχνία και τα εικαστικά.

8. Να εντοπίσουν αναλογίες των συναισθημάτων που αποτυπώνονται στα μουσειακά εκθέματα με αντίστοιχες σημερινές περιστάσεις.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Η σύντομη διάρκεια της έκθεσης αποτέλεσε το κυριότερο ζήτημα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι σχεδίασαν φύλλα εργασίας. Η έκθεση έληξε την 19^η Νοεμβρίου. Αυτό πρακτικά άφηνε λιγότερο από ένα μήνα στη διάθεσή τους από την έναρξη του σχολικού έτους για να προετοιμαστεί μία επίσκεψη. Το Ίδρυμα Ωνάση δεν είχε σχεδιάσει προγράμματα για σχολικές επισκέψεις. Προσέφερε μόνο προγράμματα για παιδιά και γονείς. Ο ελληνικός κατάλογος των εκθεμάτων ήταν σχηματικός σε σχέση με τον αγγλόφωνο που είχε διατεθεί κατά τη διάρκεια της έκθεσης στη Νέα Υόρκη. Επίσης απαγορευόταν αυστηρά η φωτογράφιση των εκθεμάτων. Αυτό κόστισε αρκετό χρόνο προκειμένου να αναζητηθούν φωτογραφίες των εκθεμάτων στο διαδίκτυο.

Ο εκπαιδευτικός φάκελος περιλαμβάνει τις οδηγίες προς τους διδάσκοντες και δύο φυλλάδια, ένα για το Γυμνάσιο κι ένα για το Λύκειο. Οι οδηγίες προς τους διδάσκοντες είναι ένα πενήντασέλιδο φυλλάδιο που εξηγεί τους στόχους του προγράμματος και περιέχει κειμενικό και φωτογραφικό πληροφοριακό υλικό σχετικά με την έκθεση. Οι οδηγίες προτείνουν μία ενδεικτική πορεία διδασκαλίας του φακέλου στη σχολική τάξη. Οι προτάσεις αυτές συνοψίζουν τη στοχοθεσία και προβάλλουν την πρόθεση του σχεδιαστή του προγράμματος να προσφέρει στον εκπαιδευτικό όλες τις πιθανές διεξόδους, για να αξιοποιήσει τις πληροφορίες και τα παιχνίδια του φακέλου. Περιγράφει την εκπαιδευτική διαδικασία που προτείνεται η οποία αναπτύσσεται σε διαφορετικά στάδια και περιλαμβάνει διαφορετικά είδη επιμέρους δραστηριοτήτων και μεθόδων. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει τη μέθοδο της αφήγησης μέσα από τις διηγήσεις των μύθων και των ιστοριών των ηρώων, στη συνέχεια προτείνει μια συζήτηση με την εφαρμογή της μαιευτικής ή μια εξερεύνηση του μουσειακού χώρου και της δομής της έκθεσης ενώ ολοκληρώνεται με βιωματικές – δημιουργικές δραστηριότητες. Η μεθοδολογική ποικιλία προτείνεται αφενός προκειμένου να διατηρήσει αμείωτο το ενδιαφέρον των συμμετεχόντων αφετέρου να παρέχει δυνατότητες ανταπόκρισης στις ιδιαιτερότητες των μαθητικών ομάδων.

Ο σχεδιασμός του συγκεκριμένου φακέλου βασίστηκε στην έννοια της συμμετοχής. Η πολιτισμική εμπειρία είναι κάτι που δημιουργείται δυναμικά μέσα από τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο μουσείο και τον επισκέπτη (Simon, 2010). Δόθηκε η δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να είναι συνδιαμορφωτές πολλαπλών εκδοχών των σχεδίων εργασίας. Αρκετοί ακολούθησαν εναλλακτικές πορείες διδασκαλίας του θέματος, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες των τμημάτων τους και αναθέτοντας σε ομάδες μαθητών τη μελέτη και παρουσίαση των διαφορετικών μερών της έκθεσης. Οι εκπαιδευτικοί σε συζήτηση με τις μαθητικές ομάδες προχώρησαν σε καταμερισμό των εργασιών, σε διάλογο και ανταλλαγή των πορισμάτων, στην παρουσίαση του έργου των ομάδων και κατέληξαν στην κριτική ανασκόπηση της όλης διαδικασίας.

Ο σχεδιασμός των δραστηριοτήτων στηρίχθηκε σε μεθόδους ενεργητικής μάθησης και περιλάμβανε δραστηριότητες όπως περιήγηση, έρευνα και παρατήρηση, φυλλάδια εργασίας, δημιουργικά εργαστήρια και παιχνίδια. Οι μαθητές κλήθηκαν να αξιοποιήσουν τις επεξηγηματικές βιντεοπροβολές, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί από τους επιμελητές της έκθεσης και υποστήριζαν επεξηγηματικά την αφήγηση των μύθων. Την τελευταία δεκαετία παρατηρούμε και στα ελληνικά μουσεία μία ανάπτυξη διαδραστικών εκθεμάτων, τα οποία γίνονται αντιληπτά ως πιο διασκεδαστικά από τα παραδοσιακά εκθέματα (Witcomb, 2012). Οι βιντεοπροβολές καλλιεργούν δεξιότητες παρατήρησης, κριτικής ανάγνωσης, ερμηνείας, απόλαυσης και δημιουργικής αξιοποίησης με εναλλακτικές ματιές και τη χρήση διαφορετικών κωδίκων επικοινωνίας. Συγκεκριμένα είχαν αναπτυχθεί και εισαγωγικές βιντεοπροβολές στην έκθεση αλλά και βίντεο που ανέλυαν τους αμφορείς της Βασιλείας με τον Αίαντα και τον Αχιλλέα, και τον Μενέλαο με την Ελένη καθώς και τη λήκυθο από το Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης με τον πληγωμένο Φιλοκτήτη.

Η αντίληψη που διατρέχει τον σχεδιασμό των δραστηριοτήτων αναφορικά με την επιδιωκόμενη μάθηση λαμβάνει υπ' όψη τα ηλικιακά και αναπτυξιακά χαρακτηριστικά και τις ανάγκες των μαθητών που συμμετέχουν. Στόχος, επίσης, είναι η συναισθηματική και κοινωνική τους ανάπτυξη, μέσω της συνεργασίας με τα άλλα μέλη της ομάδας, η ενίσχυση της αυτοεκτίμησής τους και η χαρά που θα βιώσουν μέσω της εμπλοκής τους σε βιωματικές και παιγνιώδεις δραστηριότητες.

Τα φύλλα εργασίας αποτελούν μία εικοσασέλιδη έκδοση που περιέχει συνοπτικά πληροφοριακά στοιχεία και εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Η δομή τους ακολουθεί τις ενότητες των οδηγιών των εκπαιδευτικών. Η συνάφεια αυτή διευκολύνει τον εκπαιδευτικό να επιλέξει ορισμένες από τις ενότητες των φύλλων εργασίας προσαρμόζοντάς τις στις δυνατότητες της τάξης του.

ΑΦΗΓΗΣΗ ΙΣΤΟΡΙΩΝ ΣΕ ΜΟΥΣΕΙΑΚΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ

Η συγκεκριμένη έκθεση περιλάμβανε πολλές ιστορίες μυθολογικού περιεχομένου, ενώ παράλληλα πολλά από τα εκθέματα αναφέρονταν σε ιστορίες απλών ανθρώπων, όπως π.χ. οι επιγραφές στις επιτύμβιες στήλες, οι κατάδεσμοι. Η αφήγηση ιστοριών είναι μια από τις πρωταρχικές μορφές επικοινωνίας με άλλους ανθρώπους (Worth, 2008) και ιστορικά έχει χρησιμοποιηθεί ως μέσο για τη μεταβίβαση πληροφοριών, γνώσεων, αξιών και συμπεριφορών.

Τα τελευταία χρόνια, όλο και πιο συχνά στα ελληνικά μουσεία, εμφανίζονται εκπαιδευτικές δράσεις που περιλαμβάνουν την αφήγηση παραμυθιών ή ιστοριών σε μουσειακούς χώρους. Τέτοιες δράσεις που σχετίζονται με συγκεκριμένα εκθέματα των μουσείων προσδίνουν προστιθέμενη αξία στα αντικείμενα με τα οποία συνδέονται. Καθώς αναπτύσσονται οι ιστορίες γύρω από τα αντικείμενα, βοηθούν τον επισκέπτη να προσεγγίσει διαφορετικές οπτικές. Ο τρόπος εξιστόρησης μιας ιστορίας μπορεί να δημιουργήσει έντονη συναισθηματική εμπλοκή του ακροατή στην ιστορία, ο οποίος ενδέχεται να ταυτιστεί με κάποιον από τους ήρωες της.

Η σύνδεση με τα αντικείμενα καθίσταται ελκυστική καθώς επιτρέπει στη φαντασία του επισκέπτη να δημιουργήσει ελεύθερα συνειρμούς. Ειδικά στις περιπτώσεις που η αφήγηση αναφέρεται στον κάτοχο ενός αντικειμένου ή στην εποχή του, ο επισκέπτης μπορεί να δημιουργήσει με τη σειρά του μέσω των συνειρμών μία προσωπική σχέση με το αντικείμενο ή τον κάτοχό του. Μέσα από την αφήγηση, ο άνθρωπος μαθαίνει σταδιακά να διαχειρίζεται και να εκφράζει τα συναισθήματά του. Μία επιτυχής αφήγηση κατορθώνει παράλληλα να διασκεδάσει το κοινό και ανεπαίσθητα να μεταβάλει την οπτική του. Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά από την πληροφορία. Και οι δύο τρόποι της πληροφόρησης και της αφήγησης έχουν ως στόχο την ενημέρωση του κοινού αλλά μόνο ένας –αυτός της αφήγησης- είναι από τη φύση του προορισμένος να είναι αξιομνημόνευτος.

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Κατά τη διάρκεια των δύο σεμιναρίων που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της υποστήριξης των εκπαιδευτικών που θα υλοποιούσαν τις προτεινόμενες δραστηριότητες οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για ένα ερωτηματολόγιο που θα συμπλήρωναν εθελοντικά μετά την ολοκλήρωση της διδακτικής επίσκεψης, το οποίο

δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα των Πολιτιστικών Θεμάτων της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Στην έρευνα συμμετείχαν 54 Εκπαιδευτικοί Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, οι οποίοι κλήθηκαν να συμπληρώσουν εθελοντικά το ερωτηματολόγιο που σχεδιάστηκε ειδικά για τον σκοπό αυτό. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο αριθμός που παρακολούθησε τα ενημερωτικά σεμινάρια ήταν σχεδόν διπλάσιος από τον αριθμό των ερωτηματολογίων που συμπληρώθηκαν.

Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε ερωτήσεις αναφορικά με τα κίνητρά τους για την αξιοποίηση των σχεδίων εργασίας, τις στρατηγικές βιωματικής μάθησης που ήταν σε θέση να αναπτύξουν στο πλαίσιο πολιτιστικών προγραμμάτων, το πώς θεωρούν ότι αντιμετώπισαν οι μαθητές την επίσκεψη στην έκθεση και αν θεωρούσαν ότι αυτό συνδέεται και σε ποιο βαθμό με τη σχολική τους επίδοση και, τέλος, για τους παράγοντες που ενισχύουν ή αποτρέπουν τη συμμετοχή τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων.

Η ανάλυση των απαντήσεών τους σε ερωτήσεις ανοικτού τύπου έγινε με ποιοτική μέθοδο, με ανάλυση περιεχομένου, και ακολούθησε αριθμητική κωδικοποίηση των αποτελεσμάτων για να μελετηθούν και με ποσοτικές μεθόδους.

Τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν οδήγησαν σε χρήσιμες παρατηρήσεις. Κεντρικός αναδεικνύεται ο ρόλος των εκπαιδευτικών για την οργάνωση διδακτικών επισκέψεων. Ζητήματα κατάρτισης των εκπαιδευτικών στις προπτυχιακές σπουδές τους και επιμορφωτικά προγράμματα από την πλευρά των μουσείων είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών, ώστε να αναλάβουν πρωτοβουλίες αξιοποίησης των μουσείων, να οργανώσουν δηλαδή τις δικές τους επισκέψεις (Vogt, 2008). Ελάχιστοι από τους συμμετέχοντες (22,8%) είχαν επιμορφωθεί σε θέματα μουσειακής εκπαίδευσης. Περισσότεροι (61,3%) έχουν παρακολουθήσει ενημερώσεις από ειδικούς μουσειοπαιδαγωγούς πριν την επίσκεψη σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα μουσείου. Αναφερόμενοι στο πλαίσιο των παλιότερων επισκέψεών τους, έκαναν λόγο κυρίως για σχολικές εκπαιδευτικές εκδρομές, για οργανωμένες επισκέψεις με ξεναγό, για σχέδια εργασίας με αφορμή κάποιο διδασκόμενο μάθημα, κυρίως σε σχέση με την Ιστορία, και σπανιότερα για οργανωμένα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Η στοχοθεσία των εκπαιδευτικών που αποφάσισαν να οργανώσουν σχολική επίσκεψη στη συγκεκριμένη έκθεση διαμορφώθηκε με βάση την επιθυμία τους για αξιοποίηση εναλλακτικών χώρων διδασκαλίας, την απόκτηση γνώσεων, την κοινωνικοποίηση των παιδιών και την προσωπική τους επιστημονική κατάρτιση. Τα ζητούμενά τους ήταν κυρίως γνωστικά (72,4%), ενώ συγκριτικά λιγότεροι (36,6%) ήταν εκείνοι που προέκριναν τα ευρύτερα μαθησιακά οφέλη της μουσειακής επίσκεψης, σε συναισθηματικό και κοινωνικό επίπεδο.

Η πρόταση της διδακτικής επίσκεψης προέβλεπε τέσσερα στάδια: προετοιμασία του εκπαιδευτικού για την επίσκεψη, προετοιμασία των μαθητών πριν από την επίσκεψη, επίσκεψη και τέλος επεξεργασία και αξιολόγηση της επίσκεψης στο σχολείο ή στο σπίτι. Οι εκπαιδευτικοί ρωτήθηκαν για το βαθμό που θεωρούσαν κάθε στάδιο απαραίτητο. Οι περισσότεροι (83,6%) θεωρούσαν απαραίτητη την προετοιμασία των παιδιών, κυρίως για γνωστικούς λόγους. Όσοι απάντησαν

αρνητικά, θεωρούσαν ότι «με την προετοιμασία των μαθητών θα χαθεί η έκπληξη». Σημειώνεται μία εμφανής διαφοροποίηση ανάμεσα στους μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου. Οι μαθητές του Λυκείου εμφανίζονται από τους διδάσκοντες ως εξαιρετικά απρόθυμοι να επενδύσουν χρόνο στην προετοιμασία μίας διδακτικής επίσκεψης ακόμα και αυτοί των πρώτων δύο ετών του Λυκείου. Για την τελευταία τάξη δεν το πρότειναν καθόλου. Όμως και για το Γυμνάσιο και για το Λύκειο θεωρούν απαραίτητη την επεξεργασία των εμπειριών των παιδιών μετά την επίσκεψη, κυρίως για γνωστικούς λόγους.

Οι εκπαιδευτικοί σημείωσαν σε υψηλό ποσοστό (78,6%) ότι δεν θεωρούν χρονοβόρα την εφαρμογή των φύλλων εργασίας και ότι ήταν εφαρμόσιμα και στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο. Η πλειοψηφία (83,7%) επέλεξε να υλοποιήσει τις προτεινόμενες δραστηριότητες βιωματικού χαρακτήρα. Αρκετοί επισήμαναν ότι η περιορισμένη έκταση της έκθεσης και γενικά οι θεματικές παρουσιάσεις προσφέρονται για παιδαγωγική αξιοποίηση. Οι διδάσκοντες επισήμαναν ότι στην εισαγωγική φάση του καταγισμού ιδεών και του γνωστικού χάρτη οι μαθητές μοιράζονται απόψεις, πειραματίζονται εντάσσοντας τα συναισθήματα στους άξονες του χ και Υ, ενώ παράλληλα γίνεται προσπάθεια να καλλιεργηθεί η αξία της αυτενέργειας. Μία εκπαιδευτικός αποφάσισε να προσαρμόσει το φύλλο εργασίας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση προκειμένου να το αξιοποιήσει η τάξη των παιδιών της και γι' αυτό το λόγο συνεργάστηκε με τη δασκάλα τους..

Φάνηκε ότι ανέμεναν περισσότερο θετική τη στάση των μαθητών με καλή ή πολύ καλή σχολική επίδοση αλλά λόγω του θέματος της έκθεσης φάνηκε ότι κινητοποιήθηκαν και μαθητές με χαμηλότερες επιδόσεις. Ο σχεδιασμός των φύλλων εργασίας προέβλεπε ποικιλία δραστηριοτήτων και αυτό κάλυψε τα διαφορετικά ενδιαφέροντα των μαθητών. Άλλοι ασχολήθηκαν με το σχεδιασμό της έκθεσης και την αποτύπωση σχεδιαγράμματος, άλλοι επικεντρώθηκαν σε ασκήσεις θεατρικού παιχνιδιού καθώς τους δόθηκε η δυνατότητα να επιλέξουν ομάδες εργασίας και να διαφοροποιήσουν το αντικείμενο ενασχόλησής τους.

Απευθυνθήκαμε επίσης και στους εκπαιδευτικούς που παρακολούθησαν τα σεμινάρια αλλά τελικά δεν υλοποίησαν διδακτική επίσκεψη. Το 75.6% αυτών προέρχονταν από το Λύκειο και αναφορικά με τους παράγοντες που ανέκοψαν την πραγματοποίηση διδακτικής επίσκεψης στην έκθεση προέταξαν την αδιαφορία των μαθητών και την πίεση του Προγράμματος σπουδών για το Λύκειο. Αναφέρθηκαν επίσης στη δεδομένη χρονική στιγμή της έκθεσης η οποία συνέπιπτε με την έναρξη του σχολικού έτους και στις οικονομικές δυσχέρειες αρκετών μαθητών. Η συγκεκριμένη έκθεση είχε αυστηρό περιορισμό ως προς τον αριθμό μαθητών που μπορούσε να υποδεχθεί (25 άτομα) με αποτέλεσμα να χρειάζεται να ληφθεί ειδική πρόνοια σε περίπτωση μετακίνησης ολόκληρης τάξης.

Η μεγαλύτερη συμμετοχή σημειώθηκε σε μαθητές της Α' Γυμνασίου και Α' Λυκείου λόγω της συνάφειας με τη διδακτέα ύλη της Ιστορίας. Υπήρξαν και εκπαιδευτικοί που υποστήριξαν ότι η εν λόγω έκθεση προσφερόταν για την αρχαιογνωσία, καθώς μπορούσε να συνδυαστεί με μία πλήρη αναδρομή στην τέχνη των αρχαίων χρόνων. Αρκετοί 65,6% επισήμαναν ότι ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα των παιδιών. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η

έκθεση απευθυνόταν σε ενήλικο κοινό και περιλάμβανε αρκετά εκθέματα ευαίσθητης θεματολογίας (κατάδεσμοι, αφιερώματα με αναπαραστάσεις γεννητικών οργάνων, αποτροπαϊκός φαλλός), για τα οποία προτάθηκαν συγκεκριμένες μέθοδοι προσέγγισης.

Οι εκπαιδευτικοί, καθώς είναι εξοικειωμένοι με τη μαιευτική μέθοδο, σημειώνουν ότι τα ενδεικτικά ερωτήματα που συμπεριλαμβάνονταν στον εκπαιδευτικό φάκελο διευκόλυναν τους μαθητές να βρουν ατομικές διόδους διανοητικής και συναισθηματικής σύνδεσης, παρακινώντας τους για παρατήρηση, στοχασμό, διατύπωση προσωπικών απόψεων, κρίσεων και ερμηνειών. Δέχθηκαν αρκετά ερωτήματα για αντικείμενα με τα οποία ήρθαν πρώτη φορά σε επαφή και αναπτύχθηκαν συζητήσεις και συνδέσεις με τη σύγχρονη εποχή (π.χ. στην περίπτωση των αφιερωμάτων σε ναούς).

Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε και ανοικτά ερωτήματα σχετικά με τη συνολική αποτίμηση της επίσκεψης. Οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν ότι η πλειοψηφία των μαθητών συμμετείχε με ενθουσιασμό, καθώς έκριναν ότι το θέμα της ήταν πολύ ενδιαφέρον. Υπήρξαν μάλιστα περιπτώσεις που μαθητές προέτρεψαν τους γονείς τους να επισκεφθούν την έκθεση και λειτούργησαν οι ίδιοι ως ξεναγοί των γονιών τους. Οι μαθητές ανταποκρίθηκαν ιδιαίτερα στις δραστηριότητες θεατρικών παιχνιδιών λόγω του παιγνιώδους τρόπου μάθησης. Ο στόχος αυτών των δραστηριοτήτων δεν είναι μόνο η ψυχαγωγία μέσω μιας δημιουργικής δραστηριότητας, αλλά κυρίως η ανάπτυξη της υπευθυνότητας και της αντίληψης της σημασίας της προσωπικής στάσης και συμπεριφοράς. Το προσδοκώμενο μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα σχετίζεται με τη διαμόρφωση ενός αξιακού συστήματος που περιλαμβάνει το σεβασμό στον άλλο. Η αύξηση του βαθμού βιωματικής εμπλοκής στις δραστηριότητες δραματοποίησης και θεατρικών παιχνιδιών συνεπάγεται αύξηση του ενδιαφέροντος των μαθητών και περισσότερο θετική στάση ανεξάρτητα από τη σχολική τους επίδοση.

Αναφορικά με την αποτίμηση των μαθησιακών αποτελεσμάτων, οι εκπαιδευτικοί προτάσσουν τη γνωστική διάσταση και αναφέρονται σε βελτίωση της έκφρασης των μαθητών όταν παρουσίαζαν τις εργασίες τους στην ολομέλεια καθώς και στην όξυνση της παρατήρησης και της κριτικής τους σκέψης σε δραστηριότητες περιγραφής. Θεωρούν σημαντική τη βιωματική εμπλοκή των μαθητών τους και την κινητοποίηση του ενδιαφέροντός τους. Οι διδάσκοντες θεώρησαν ότι η έκθεση κατόρθωσε να κερδίσει το ενδιαφέρον των μαθητών για αρκετά από τα αντικείμενα και τις ιστορίες τους, τους προκάλεσε προσωπικά ερωτήματα, τους κινητοποίησε για την εύρεση απαντήσεων, δηλαδή προώθησε την ίδια την ενασχόληση με τα μουσειακά αντικείμενα. Αρκετοί επίσης (57,4 %) επικεντρώνουν τα οφέλη της επίσκεψης στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των μαθητών και των καθηγητών και στην ανάπτυξη του ομαδοσυνεργατικού πνεύματος.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα μουσεία στις αρχές του 21ου αι. είναι η στροφή προς τον επισκέπτη. Τα σύγχρονα μουσεία στρέφονται πια από την προστασία των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος στην ερμηνεία

τους σε σχέση με τους ανθρώπους και τον τρόπο με τον οποίο αυτοί βιώνουν τη μουσειακή επίσκεψη (Νάκου, 2001).

Είναι χαρακτηριστική η διαρκής αύξηση του αριθμού αλλά και η βελτίωση της ποιότητας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε χώρους πολιτισμού. Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων μουσείων φανερώνει την τάση εκπαιδευτικής αξιοποίησης των χώρων πολιτισμού, καθώς και την ανάγκη ερμηνευτικής παρουσίασης των έργων του πολιτισμού μέσα σε ένα πλαίσιο αφήγησης (Χορταρέα, 2002).

Η αξία της άτυπης εκπαίδευσης, όπως συμβαίνει με τα εκπαιδευτικά προγράμματα των μουσείων, στην καλλιέργεια της μάθησης είναι πολύ σημαντική. Στους χώρους αυτούς, το κοινό είναι περισσότερο ελεύθερο να επιλέξει τις πληροφορίες που το ενδιαφέρουν ακολουθώντας την πορεία που το εξυπηρετεί. Η μάθηση, επομένως, προχωρά πέρα από το παραδοσιακό ακαδημαϊκό πλαίσιο της γνώσης και της κατανόησης (Black, 2009).

Ο χαρακτήρας της μάθησης στο μουσείο διαφοροποιείται από αυτόν του σχολείου. Η μάθηση μέσα από τα αντικείμενα χαρακτηρίζει τα μουσεία, ενώ η μάθηση μέσα από τα βιβλία πραγματοποιείται στα σχολεία. Αυτό το γεγονός αναδεικνύει τη συμπληρωματικότητα των εκπαιδευτικών διαδικασιών. Η μάθηση στο μουσείο καθορίζεται μέσα από τις ιδιαίτερες παιδαγωγικές δυνατότητες που προκύπτουν από την εκπαιδευτική αξιοποίηση αντικειμένων και χώρων που λειτουργούν ως περιβάλλοντα μάθησης, με αποτέλεσμα να υποστηρίζει διαδικασίες ενεργητικής-βιωματικής μάθησης. Η αποτελεσματική οργάνωση εκπαιδευτικών δράσεων σε μουσεία προϋποθέτει τη συνεργασία με τους μουσειοπαιδαγωγούς καθώς και την προσεκτική προετοιμασία εκπαιδευτικών και μαθητών, ώστε να οδηγηθούμε από κοινού σε επιτυχημένες μαθησιακές εμπειρίες. Από την επεξεργασία του ερωτηματολογίου προκύπτει ένα οξύμωρο. Ενώ οι εκπαιδευτικοί δηλώνουν πρόθυμοι να συμμετέχουν στη σχεδίαση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος, όταν επισκέπτονται το μουσείο επιλέγουν να παρακολουθήσουν μαζί με τους μαθητές τους την παρουσίαση από ειδικό μουσειοπαιδαγωγό. Αυτό ίσως δείχνει την ανασφάλειά τους, καθώς δεν έχουν επιμορφωθεί επαρκώς.

Οι εκπαιδευτικοί ταξινομούνται σε δύο μοντέλα, το γνωστικό και το συναισθηματικό, ανάλογα με τους στόχους που θέτουν πριν από μία εκπαιδευτική επίσκεψη. Στην πρώτη ομάδα, οι εκπαιδευτικοί επιδιώκουν κυρίως γνωστικά οφέλη υιοθετώντας την εποικοδομητική ή ανακαλυπτική προσέγγιση στη μάθηση. Η άλλη ομάδα αυτών που επιδιώκουν κυρίως συναισθηματικά οφέλη, θεωρεί ότι η μάθηση θα προκληθεί αυτόματα από την αλληλεπίδραση με τα εκθέματα.

Σχέδια εργασίας που αναπτύχθηκαν μέσω συνεργασιών μουσείου-σχολείου υλοποιούνται σπάνια στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα ερευνητικού προγράμματος που πραγματοποιήθηκε με μαθητές Δημοτικού και Γυμνασίου από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Nikonanou et al., 2005), επιβεβαιώνουν τα θετικά στοιχεία των σχεδίων εργασίας.

Μια αποτελεσματική οργανωμένη εργασία σε μουσείο στηρίζεται σε ερωτήσεις που προωθούν τη μάθηση μέσω της ανακάλυψης όσο και σε προκλήσεις που ωθούν τους μαθητές να κάνουν υποθέσεις, να συνδυάζουν, να συζητούν τα

ζητήματα. Περιλαμβάνει λίγες σωστά διαλεγμένες, αυθεντικές πηγές. Απαιτεί μελέτη σε βάθος και έχει κλιμακούμενη δυσκολία. (Black, 2009)

Φαίνεται πως η ένταξη τέτοιου είδους μη τυπικών μαθησιακών εμπειριών στο σχολικό πρόγραμμα αυξάνει σημαντικά τη συνολική εκπαιδευτική επίδρασή τους στα παιδιά, ακόμη και μακροπρόθεσμα, κυρίως όταν οι εξωσχολικές αυτές εμπειρίες ενισχύονται σε σχολικά πλαίσια και συνδέονται με προγράμματα που έχουν κάποια διάρκεια όπως αυτά των σχολικών δραστηριοτήτων είτε των βιωματικών δράσεων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα τελευταία έτη έχουν οργανωθεί εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων, καθώς και επιμορφωτικά σεμινάρια και βιωματικά εργαστήρια για εκπαιδευτικούς. Η γνώση πλέον προσεγγίζεται διαθεματικά και πολύ συχνά βιωματικά με στόχο το Μουσείο να γίνει ένας χώρος όπου οι νεαροί επισκέπτες του θα μπορούν να βρίσκουν διεξόδους σε προσωπικούς τρόπους έκφρασης. Ο ρόλος των συνοδών εκπαιδευτικών είναι καθοριστικός ως προς την επιλογή και παιδαγωγική αξιοποίηση μίας εκπαιδευτικής επίσκεψης. Τα κίνητρα που επηρεάζουν την επιλογή του χώρου και οι στρατηγικές που οι εκπαιδευτικοί αναπτύσσουν κατά τη διεξαγωγή των σχολικών επισκέψεων σε μουσεία, καθώς και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν σε οργανωτικά ζητήματα ή σε συνάρτηση με την ύπαρξη ή την απουσία κατάρτισης στη μουσειακή εκπαίδευση, διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό τα παιδαγωγικά αποτελέσματα της ίδιας της επίσκεψης. Αυτό με τη σειρά του καθιστά προφανή την ανάγκη για τη δημιουργία κοινού πεδίου προβληματισμού μεταξύ σχολείου και μουσείου, για να επιτευχθεί μια οργανική και αποτελεσματική σχέση μεταξύ τους.

Υπάρχουν μεγάλα περιθώρια βελτίωσης των συνεργασιών μουσείου-σχολείου. Μέχρι στιγμής σημειώνεται απόκλιση ανάμεσα στους στόχους του σχολείου και των μουσείων. Οι εκπαιδευτικοί ενδιαφέρονται στην πλειοψηφία τους για γνωστικούς στόχους, ενώ οι μουσειοπαιδαγωγοί χτίζουν τα προγράμματά τους γύρω από μη γνωστικούς στόχους όπως είναι η αλλαγή στάσεων, η ικανοποίηση του επισκέπτη, η πρόκληση ενδιαφέροντος ή άλλοι κοινωνικοί στόχοι. Καθένας από τους δυο φορείς, σχολείο και μουσείο, αντιλαμβάνεται τον άλλο ως υπηρεσία του, ενώ οι δυο φορείς στην πραγματικότητα είναι αυτοτελείς, έχουν ιδιαίτερους στόχους, και οφείλουν να συνεργάζονται. Τα μουσεία είναι και αυτά από τη φύση τους εκπαιδευτικά ιδρύματα. (Hooper-Greenhill, 1991). Ακόμα δεν έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς οι νέες τεχνολογίες στον προγραμματισμό των σχολικών επισκέψεων. Κάθε χρόνο στην έναρξη της σχολικής χρονιάς οι εκπαιδευτικοί ταλαιπωρούνται να εξασφαλίσουν μία διδακτική επίσκεψη για τους μαθητές τους μέσω τηλεφώνου. Ελάχιστα μουσεία έχουν αξιοποιήσει τα ηλεκτρονικά ταχυδρομεία είτε την αίτηση με ηλεκτρονική χρονοσήμανση, ώστε να διασφαλίζεται η διαφάνεια. Αν δεν λύσουμε το απλό αυτό ζήτημα του προγραμματισμού, δεν μπορούμε να επικεντρωθούμε σε συνεργασίες. Η κατάσταση περιπλέχθηκε με την απόφαση του ΥΠΠΕΘ να εγκρίνονται όλα τα εκπαιδευτικά προγράμματα των Μουσείων από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Πολλές εγκρίσεις προγραμμάτων φτάνουν στις σχολικές μονάδες προς το τέλος του σχολικού έτους και στην ουσία αυτοακυρώνονται.

Σίγουρα βρισκόμαστε μπροστά σε μεγάλες προκλήσεις για όσους εργάζονται είτε σε σχολεία είτε σε μουσεία, καθώς οι νέες τεχνολογίες απαιτούν την ενεργό συμμετοχή όλων μας και την εφαρμογή σύγχρονων παιδαγωγικών μεθόδων μάθησης και ψυχαγωγίας. Η συνεργασία των σχολείων και των μουσείων θα πρέπει να γίνει πιο ουσιαστική υποστηρίζοντας τους μαθητές και προσπαθώντας να τους προσφέρουν έμπνευση, ενδιαφέρον και αισθητική απόλαυση.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Νάκου, Ει. (2001). Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός. Αθήνα: Νήσος.

Μούλιου, Μ. & Μπούνια, Α. (1999). «Μουσειακές εκθέσεις. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη μουσειακή θεωρία και πρακτική», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 70, 53-58

Χορταρέα, Ε. (2002). Ιστορική εξέλιξη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων μουσείων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Στο: Κόκκινος, Γ., Αλεξάκη, Ε. (επιμέλεια), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή* (σελ. 179-188). Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.

Black, G. (2009). *Το ελκυστικό μουσείο: Μουσεία και Επισκέπτες*. Μτφρ. Κωτίδου Σ. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς

Haniotis, A. (2012) *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag

Hooper-Greenhill, E. (1991) *Museum and Gallery Education*, Leicester University Press, Leicester.

Nikonanou, N., Kasvikis, K. & Furligka, E. (2005). "Alternative Ways into Teaching Archaeology: Design, Implementation and Evaluation", *Museology*, 2, 51-62,

https://www.academia.edu/3290668/Alternative_Ways_into_Teaching_Archaeology_Design_Implementation_and_Evaluation (τελευταία επίσκεψη 6/3/2018).

Simon, N. (2010). *The Participatory Museum, Museum 2.0.*: Santa Cruz, <http://www.participatorymuseum.org/read/> (τελευταία επίσκεψη 8/3/2018).

Witcomb, A. (2012) Διαδραστικότητα: Προχωρώντας παραπέρα στο MacDonald, S. (επιμ) (2012) *Μουσείο και Μουσειακές σπουδές, ένας πλήρης οδηγός*, Μτφρ. Παπαβασιλείου Δ. Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.σ.σ.490-499

Worth, S. (2008). "Storytelling and Narrative Knowing: An Examination of the Epistemic Benefits of Well-Told Stories", *Journal of Aesthetic Education*, Vol. 42, No. 3, 42- 56.

Vogt, A. 2008. "Kooperation oder Konfrontation? Historische und aktuelle Diskussion über das Verhältnis von Schulen und Museen", στο Vogt, A., Krüze, A. & Schulz, D. (επιμ.), *Wandel der Lernkulturen an Schulen und Museen*, Leipziger Universitätsverlag: Leipzig, 19-81.